

Ο χώρος των γυναικών σ' έναν ανδρικό κόσμο

Της Ντίνας Βαΐου
Πολυεδδόμευ Λέκτορα Ε.Μ.Π.

Η Μαρία σηκώνεται στις 5:30 κάθε πρωί, ετοιμάζει το πρωινό για την οικογένεια (σύζυγος και δύο αγόρια) και το μεσημεριανό για το μεγαλύτερο γιο της (9 ετών) που γυρνάει στο σπίτι πριν από την ίδια. Πηγαίνοντας για τη δουλειά της αφήνει το μικρότερο γιο (5 ετών) στον παιδικό σταθμό. Πληρώνει μια γυναίκα για να τον παίρνει από το σταθμό και να τον προσέχει ώσπου να γυρίσει η ίδια από τη δουλειά. Γυρνώντας στο σπίτι κάνει τα ψώνια. Μετά τις «ώρες εργασίας» πρέπει να μαγειρέψει, να βοηθήσει το μεγάλο γιο στα μαθήματα, να πλύνει,....

Η Γεωργία σηκώνεται στις 6:00 το πρωί, καθαρίζει και τακτοποιεί το σπίτι και μαγειρεύει για όλη τη μέρα. Μετά αρχίζει τη δουλειά: ράβει δερμάτινα με το κομμάτι. Το μεσημέρι σταματάει γιατί διαμαρτύρονται οι γείτονες για τη φασαρία της ραπτομηχανής. Σ' αυτό το «διάλειμμα» τρέχει, με τη μπουκιά στο στόμα, στο σούπερ-μάρκετ για τα ψώνια και πλένει τα πιάτα. Ο σύζυγος είναι «άχρηστος με τα οικιακά». Μετά πίσω στη ραπτομηχανή μέχρι αργά το βράδυ...

(αποσπάσματα συνεντεύξεων, δεσ Βαΐου, 1990)

Η καθημερινή εμπειρία εργασίας αυτών των δύο γυναικών, στο σπίτι και στον τόπο δουλειάς, διαφέρει από πολλές πλευρές. Αυτό που είναι κοινό μεταξύ τους —και με εκατομμύρια άλλες γυναίκες— είναι η πολυπλοκότητα της καθημερινής ρουτίνας τους και η δυνατότητά τους να την φέρνουν βόλτα. Αυτή η ρουτίνα περιλαμβάνει διαδικασίες εργασίας και σχέσεις με το χώρο της πόλης που διαπερνούν το σύνολο της καθημερινής ζωής και δεν μπορούν να ενταχθούν σε δισυσκευασμένες κατηγοριοποιήσεις: εργασία - μη εργασία, χρόνος εργασίας - ελεύθερος χρόνος, χώρος εργασίας - κατοικία. Τα χρονικά και γεωγραφικά όρια των δραστηριοτήτων των γυναικών αλληλοεπικαλύπτονται και μετατοπίζονται και δεν μπορούμε να τα προσεγγίσουμε μέσα από τέτοιες διαιρέσεις. Τείνουν να βρίσκονται στο ενδιάμεσο.

Για να διερευνήσουμε αυτό το ενδιάμεσο χρειάζονται λιγότερο αυστηρά οριοθετημένες κατηγοριοποιήσεις της καθημερινής δραστηριότητας στην πόλη. Το «σπίτι» και ο «τόπος δουλειάς» προτείνονται σαν κατηγορίες που μπορούν να βοηθήσουν σε μια τέτοια κατεύθυνση: χώροι όπου διαμορφώνονται εμπειρίες εργασίας των γυναικών, καθώς και σημαντικές πλευρές της ανάπτυξης της πόλης. Σ' αυτή την προσέγγιση, το «σπίτι» αναφέρεται στις σχέσεις και τους καταμερισμούς εργασίας μέσα στην οικογένεια, τη (γεωγραφικά διαφοροποιημένη) ατομική και συλλογική κατανάλωση, τη χωρική κατανομή, ποιότητα, συνθήκες πρόσβασης στην κατοικία, τις δημόσιες εξυπηρετήσεις και υπηρεσίες.

Αντίστοιχα ο «τόπος δουλειάς» αναφέρεται στην οργάνωση της παραγωγής, τη χωρική κατανομή, ποιότητα, συνθήκες πρόσβασης στην απασχόληση, τον τύπο και τον αριθμό των θέσεων απασχόλησης σε σχέση με τις περιοχές κατοικίας, τους όρους εργασίας και τις μορφές συλλογικής οργάνωσης.

Στο σημείο αυτό είναι ίσως αναγκαία μια διευκρίνιση. Συνήθως η αναφορά στην πόλη —και στο χώρο γενικότερα— είναι κυρίως αναφορά στα «φυσικά» της χαρακτηριστικά: τους δρόμους και τα σπίτια, το είδος της δόμησης, το κυκλοφοριακό χάος, τη ρύπανση, το ανύπαρκτο πράσινο, ή ακόμη το «σχέδιο» της πόλης και την «εκτός σχεδίου» δόμηση, ή και την υπέρμετρη επέκταση της πόλης. Όλα αυτά αναφέρονται σε κάποιες «ορατές διαστάσεις» της πόλης, των οποίων η σχέση με το φύλο δεν είναι άμεσα φανερά. Μια σειρά από λιγότερο ορατές διαστάσεις μπορούν ίσως να αρχίσουν να εντοπίζουν αυτή τη σχέση, καθώς προσδιορίζουν τα προηγούμενα και είναι καθοριστικές για τον τρόπο που οι κάτοικοι της πόλης ζουν και δρουν σ' αυτήν:

* Πώς κατανέμεται στην πόλη η οικονομική δραστηριότητα (οι επενδύσεις και η απασχόληση), καθώς και οι άλλες λειτουργίες και εξυπηρετήσεις —πού βρίσκονται δηλαδή τα εργοστάσια, τα γραφεία, οι υπηρεσίες, τα σχολεία, τα μαγαζιά— σε σχέση με την κατοικία.

* Πόσα και τι είδους από το καθένα υπάρχουν.

* Πώς συνδέονται μεταξύ τους (χωριστά και λειτουργικά).

Η κατανομή των δραστηριοτήτων και εξυπηρετήσεων στην πόλη δεν είναι βέβαια ομοιόμορφη, ούτε ως προς την ποσότητα, ούτε ως προς την ποιότητα (για την Αθήνα, δεσ Βαΐου, 1989). Ακολουθεί και αναπαράγει κοινωνικές διαιρέσεις ταξικές, φυλετικές, εθνικές, διαιρέσεις κατά φύλο. Ενώ η ταξική διαίρεση της πόλης ή η δημιουργία εθνικών ή φυλετικών γκέτο έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης, από διάφορες σκοπιές και θεωρητικές τοποθετήσεις, οι κατά φύλο διαφοροποιήσεις έχουν μείνει έξω από τον κυρίαρχο προβληματισμό πολλών επιστημονικών κλάδων και περιοχών που ασχολούνται με τη μελέτη της πόλης. Ο κυρίαρχος προβληματισμός για την ανάπτυξη της πόλης —αλλά και οι προτάσεις παρεμβάσεων σ' αυτήν— στηρίζονται στα πρότυπα καθημερινής εργασίας και ζωής των ανδρών (της κυρίαρχης κοινωνικής, φυλετικής, εθνικής ομάδας), τοποθετώντας έτσι τις γυναίκες «στο περιθώριο της γεωγραφίας».

Η σχέση σπιτιού - τόπου δουλειάς είναι σημαντικό ζήτημα στις προσπάθειες να συνδεθεί η ανάπτυξη της πόλης με τις κατά φύλο διαιρέσεις στην κοινωνία. Αυτή η σχέση έχει πολλές φορές αντιμετωπιστεί σχηματικά ως έκφραση ενός κατά φύλο καταμερισμού εργασίας, όπου οι γυναίκες ταυτίζονται με το σπίτι, την οικογένεια και την οικιακή εργασία και οι άνδρες με τον τόπο δουλειάς, την αμοιβόμενη εργασία και τη δημόσια σφαίρα. Όμως μια τέτοια αντίστοιχία είναι δύσκολο να υποστηριχθεί, αφού σε διαφορετικούς χρόνους και τόπους οι γυναίκες συμμετέχουν —μαζί

στην αμειβόμενη απασχόληση έξω από το σπίτι (WGSG, 1984). Τα πρότυπα κατανάλωσης έχουν μεταβληθεί σημαντικά (Bowley, 1988). Ένα μέρος (διαφορετικό κάθε φορά) της οικιακής εργασίας έχει αναληφθεί από το κράτος ή μπορεί να εξασφαλιστεί μέσα από την αγορά (McIntosh, 1978). Τμήματα της παραγωγικής διαδικασίας γίνονται στο σπίτι, ανέκαθεν ή σε κάποιες ιστορικές περιόδους (Allen, Wolkowitz, 1987).

Η ανάπτυξη της πόλης δεν «εκφράζει» απλά τις μεταβολές που συμβαίνουν στον τόπο δουλειάς. Καθορίζει σε μεγάλο βαθμό κάποια από τα σημαντικά τους χαρακτηριστικά. Το μέγεθος και η κατανομή του πληθυσμού και της απασχόλησης είναι σημαντικές πλευρές της γεωγραφικής συνοχής ή κατάτμησης της αστικής αγοράς εργασίας. Με πολλούς τρόπους επηρεάζουν/καθορίζουν την πρόσβαση στην αμειβόμενη εργασία τους τρόπους με τους οποίους ομάδες ατόμων μπορούν να ενσωματωθούν σ' αυτήν, τις δυνατότητες συλλογικής οργάνωσης. Αυτά με τη σειρά τους συμβάλλουν σε, και αναπαράγουν, μια αυξανόμενη διάκριση των θέσεων εργασίας κατά φύλο (και σύμφωνα με άλλες κοινωνικές διακρίσεις, όπως η φυλή ή η εθνικότητα).

Σε κλάδους όπου εργάζονται και άνδρες και γυναίκες, οι γυναίκες συνήθως έχουν χαμηλότερες αμοιβές, ορίζονται ως λιγότερο ειδικευμένες, βρίσκονται χαμηλότερα στην ιεραρχία και σε χειρότερες συνθήκες εργασίας. Όμως σε παραδοσιακούς όπως και σε νέους κλάδους οι θέσεις εργασίας που καταλαμβάνουν οι γυναίκες και οι άνδρες δεν είναι οι ίδιες. Εκτεταμένη έρευνα σε όλες τις χώρες έχει δείξει ότι οι γυναίκες συγκεντρώνονται σε λίγους παραδοσιακούς κλάδους (έτοιμο ένδυμα, παπούτσια, υφαντουργία, τρόφιμα-ποτά, καπνοβιομηχανία) και σε νέες κατηγορίες απασχόλησης στα ηλεκτρονικά και ηλεκτρομηχανολογικά εξοπλισμό. Η ανάπτυξη του τομέα των υπηρεσιών δημιούργησε επίσης μεγάλες περιοχές αποκλειστικά γυναικείας απασχόλησης, με υποβαθμισμένες σχετικά συνθήκες εργασίας και αμοιβών. Οι θέσεις εργασίας που χαρακτηρίζονται «γυναικείες» χαρακτηρίζονται ημειδικευμένες ή ανειδίκευτες, μια και οι γυναίκες τις καταλαμβάνουν όντας ήδη φορείς κατώτερης εργατικής δύναμης (για μια συνοπτική παρουσίαση, δες Βαίου, Στρατηγάκη, 1989 και Κραβαρίτου, 1989).

Ο περιορισμός των γυναικών σε μερικούς κλάδους, σε θέσεις μερικής ή ευκαιριακής απασχόλησης, στις χαμηλές αμοιβές και σε κακές συνθήκες δεν είναι αποκλειστικά θέμα κατάρτισης και εκπαίδευσης, πρόσβασης στην πληροφόρηση και επιπέδου ειδίκευσης. Εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη σχέση ανάμεσα στην οικιακή και την αμειβόμενη εργασία. Ο αγώνας των γυναικών για τον έλεγχο του χρόνου είναι

ταυτόχρονα αγώνας να επαναπροσδιοριστεί η σχέση ανάμεσα στο χρόνο για οικιακή και στο χρόνο για αμειβόμενη εργασία. Ο καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο μέσα στην οικογένεια αναπαράγει τις σχέσεις εξουσίας και τις θέσεις που κατέχουν μέλη της, ενώ ταυτόχρονα καθορίζει τις δυνατότητες και τους όρους ένταξης στην αμειβόμενη εργασία. Καθορίζει δηλαδή τη σχέση με τον «τόπο δουλειάς». Αυτή η διαδικασία δεν είναι συνεχής ούτε χωρίς αντιφάσεις και δεν μπορεί να εξεταστεί ανεξάρτητα από τη λειτουργία άλλων διαδικασιών και θεσμών, όπως συστήματα εκπαίδευσης και κατάρτισης, στόχοι και πρακτικές των συνδικαλιστικών οργανώσεων, ύπαρξη και γεωγραφική κατανομή θέσεων εργασίας και υπηρεσιών.

Για τις περισσότερες γυναίκες ο προγραμματισμός του χρόνου εργασίας τους είναι στην ουσία ένας αγώνας να συνδιάσουν το χρόνο (αμειβόμενη) εργασίας με τα ωράρια των σχολείων, τις ώρες που λειτουργούν τα μαγαζιά και οι υπηρεσίες, τις ώρες όπου οι άνδρες φεύγουν για τη δουλειά ή επιστρέφουν — δηλαδή, με εκείνο το μέρος της εργασίας που συνδέεται με το «σπίτι». Έτσι, το είδος, ο αριθμός και η θέση των θέσεων εργασίας σε σχέση με τον τόπο κατοικίας και οι συνδέσεις μεταξύ τους, δηλαδή τα χαρακτηριστικά της πόλης, έχουν ιδιαίτερη σημασία γιατί διαμορφώνουν τη χρήση του χρόνου, διευκολύνουν ή δυσκολεύουν την πρόσβαση των γυναικών στην απασχόληση και καθορίζουν τις συνθήκες κάτω από τις οποίες αυτό είναι δυνατόν.

Ο ρόλος του κράτους έχει μεγάλη σημασία εδώ. Ρυθμίζοντας για παράδειγμα τι εξυπηρετήσεις και υπηρεσίες παρέχονται, πώς κατανέμονται στο χώρο, σε ποιούς απευθύνονται και κάτω από ποιές προϋποθέσεις, ρυθμίζει σε μεγάλο βαθμό το περιοχόμενο και τον όγκο της οικιακής εργασίας και τη δυνατότητα πρόσβασης, κυρίως των γυναικών, στην αμειβόμενη εργασία. Ταυτόχρονα νομιμοποιεί κάποιες ανάγκες ως κοινωνικές, που χρειάζεται να ικανοποιηθούν δημόσια, και έτσι μετατρέπει τη σχέση ιδιωτικών-δημόσιων καθηκόντων και των ατόμων που, κατά τεκμήριο, τα επιτελούν.

Σε εποχές οικονομικής ανάπτυξης και μεγάλης ζήτησης εργατικών χεριών ένας αριθμός εξυπηρετήσεων και υπηρεσιών παρέχονται από το κράτος (πρόνοιας). Έτσι μετατέθηκε το όριο ανάμεσα στην αποκλειστικά ιδιωτική οικιακή εργασία και στη δημόσια παροχή «μέσων συλλογικής κατανάλωσης» απελευθερώνοντας, στις περισσότερες αναπτυγμένες χώρες, ένα εργατικό δυναμικό κυρίως γυναικείο (McIntosh, 1978). Αντίθετα σε εποχές οικονομικής ύφεσης και μείωσης των πραγματικών εισοδημάτων τα ίδια αγαθά και υπηρεσίες ξαναέγιναν, εν μέρει ή συνολικά, μέρος της οικιακής εργασίας (Redclift, Min-

gione, 1985).

Έτσι, οι λειτουργίες των νοικοκυριών δεν μπορούν να οριστούν γενικά. Η σχέση ανάμεσα σε δουλειές του νοικοκυριού, αγορά αγαθών και υπηρεσιών στην αγορά, και υπηρεσίες που παρέχει το κράτος μεταβάλλονται στο χρόνο και διαφέρουν μεταξύ κοινωνικών ομάδων. Οι δουλειές που συνδέονται με την οικιακή εργασία έχουν μεταβληθεί σημαντικά με τη χρήση καινοτομιών, νέων υλικών και συσκευών που «μειώνουν το χρόνο εργασίας». Ο όγκος της εργασίας και η οργάνωσή της αλλάζει, ενώ τα standards για την οικιακή εργασία ορίζονται όλο και περισσότερο από «ειδικούς» που προβάλλουν τα διάφορα βιομηχανικά προϊόντα και συσκευές (WGSG, 1984). Το σπίτι, που υποτίθεται ότι είναι καταφύγιο από τη λειτουργία της αγοράς, γίνεται στην πραγματικότητα ο κύριος καταναλωτής, ενσωματωμένος σ' αυτήν με διάφορους άμεσους ή έμμεσους τρόπους. Οι επιπτώσεις για τις γυναίκες, που είναι οι σχεδόν αποκλειστικές εργαζόμενες στο σπίτι, και για τις δυνατότητές τους να ελέγξουν το χρόνο, είναι πολύ σημαντικές.

Η πολεοδομική πολιτική του κράτους και της τοπικής αυτοδιοίκησης, σε συνδυασμό με τις αποφάσεις του κεφαλαίου που έχουν να κάνουν με τη γεωγραφική αναδιάρθρωση της παραγωγής και τις επενδύσεις σε τεχνική και κοινωνική υποδομή, διαμορφώνουν σχετικά απομονωμένους χώρους αναπαραγωγής διαφορετικών κοινωνικών ομάδων (Harvey, 1985). Το είδος και η θέση της κατοικίας, η ποιότητα και η γεωγραφική κατανομή των σχολείων, των παιδικών σταθμών, των εγκαταστάσεων αναψυχής και εμπορίου, καθώς και οι επιλεκτικές συνδέσεις μεταξύ τους — όλα όσα συνθέτουν το «σπίτι» — παίζουν σημαντικό ρόλο στην περιθωριοποίηση ή την ενεργοποίηση ομάδων κατοίκων, μαζί με τις περιοχές της πόλης όπου ζουν ή δουλεύουν.

Ολόκληρα τμήματα πόλεων περιθωριοποιούνται σε μια σύνθετη, αυτο-ενισχυόμενη διαδικασία, όπου οι επιχειρήσεις ή άλλοι εργοδότες μετεγκαθίστανται, το κτιριακό απόθεμα δεν ανανεώνεται και «περιφερειακές ομάδες» (των οποίων κάποιες ομάδες γυναικών αποτελούν σημαντικό μέρος) παραμένουν οι μοναδικοί κάτοικοι (δες και Lefebvre, 1976 και Friend, Metcalf, 1981). Το (εν δυνάμει) εργατικό δυναμικό που παγιδεύεται σε τέτοιες «αχρηστες περιοχές» μερικές φορές προσελκύει νέες επενδύσεις.

Αυτές οι περιφέρειες της πόλης, όπου οι συνθήκες κατοικίας και το επίπεδο εξυπηρετήσεων είναι πολύ χαμηλό (και ο όγκος της οικιακής εργασίας αυξημένος) γίνονται μέσο κατάτμησης της αγοράς εργασίας και αύξησης του ελέγχου του κεφαλαίου πάνω στην εργασία. Η ανάπτυξη της αμειβόμενης εργασίας στο σπίτι, στη βιομηχανία αλλά και στις υπηρεσίες, στη-

ρίζεται στην ύπαρξη τέτοιων περιφερειών (για τη Θεσσαλονίκη, δες Βαΐου, κ.α., 1989-1991). Ταυτόχρονα εντείνει και αναπαράγει τη διαφοροποίησή τους από τα «κέντρα», από μια αγορά εργασίας ειδικευμένων, οργανωμένων, καλά αμειβόμενων ανδρών, εργαζομένων σε σχετικά ασφαλείς θέσεις εργασίας, αλλά και από τις περιοχές της πόλης όπου αυτοί δραστηριοποιούνται.

Η ανάπτυξη της πόλης οργανώνει την κοινωνική ζωή σε πολλαπλά επίπεδα κυριαρχίας και υποτέλειας, βασισμένα σε πληθώρα κοινωνικών προσδιορισμών. Ο χώρος της πόλης γίνεται πεδίο αντιπαράθεσης με τέτοιους όρους — αντιπαράθεσης που συνδέεται με την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων. Έτσι, ο έλεγχος του (αστικού) χώρου αποκτάει στρατηγική σημασία σε κάθε αγώνα εξουσίας: «Γιατί η

πόλη δεν είναι μόνο μια κολοσιαία συσσώρευση πλούτου, είναι ταυτόχρονα και το κέντρο γέννησης και μάθησης, το σημείο αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων. Γίνεται όμως και ο τόπος όπου αυτές οι σχέσεις απειλούνται» (Lefebvre, 1976: 28).

Οι όροι με τους οποίους γυναίκες και άνδρες εντάσσονται σ' αυτές τις διαδικασίες παράγουν, και με τη σειρά τους καθορίζονται από, σύνθετους συνδιασμούς σχέσεων φύλου, κοινωνικής τάξης, φυλής, εθνικότητας, που διαμορφώνουν τελείως διαφορετικές ατομικές και συλλογικές εμπειρίες σε συγκεκριμένους τόπους και χρόνους. Οι διαχωρισμοί/διαιρέσεις δεν είναι παγκόσμιοι ή μόνιμοι. Μεταβολές στην παραγωγική διαδικασία, οργανωμένη αντίσταση των εργαζομένων, αγώνες των γυναικών, κρατική πολιτική, τοπικές παράδοσεις διαφοροποιούν το περιεχόμενο, και

μεταθέτουν το όριο ανάμεσα, στο «σπίτι» και στον «τόπο δουλειάς». Τόπος δουλειάς και σπίτι χρησιμοποιούνται για να δοθεί έμφαση στην αλληλοσυσχέτιση και διαντίδραση στις εμπειρίες των γυναικών.

Τα δύο εξετάζονται ξεχωριστά για αναλυτικούς λόγους. Όμως η ενότητά τους μπορεί να αποκατασταθεί μέσα από μια προσέγγιση της αστικής ανάπτυξης που στηρίζεται σε συγκεκριμένες εμπειρίες. Η εγκατάλειψη τέτοιων διαχωρισμών, η αποκατάσταση των συνδέσεων ανάμεσα σ' αυτά που έχουν ξεχωριστεί (ακόμη και από την επιστημονική πρακτική), προϋποθέτει κάτι περισσότερο από την προσθήκη της μιας κατηγορίας στην άλλη. Απαιτεί να μελετηθεί το περιεχόμενο κάθε μιας, για να γίνουν κατανοητές οι πηγές εξουσίας και να αποφευχθεί μια συνεχής ανάλυση αντιθέτων.

Βιβλιογραφικές σημειώσεις

- Alexander, S. (1980) "Introduction", στο M. Herzog **From hand to mouth: women and piecework**, Harmondsworth: Penguin.
- Allen, S., Wolkowitz, C. (1987) **Homeworking. Myths and Realities**, London: Macmillan.
- Βαΐου, Ντ. (1989) «Ο τόπος δουλειάς και το σπίτι: κατά φύλο καταμερισμοί εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας», **Σύγχρονα Θέματα**, τ. 40, Δεκ. (σελ. 81-90).
- Βαΐου Ντ., Στρατηγάκη, Μ. (1989) «Η εργασία των γυναικών: Ανάμεσα σε δύο κόσμους», **Σύγχρονα Θέματα**, τ. 40, Δεκ. (σελ. 15-24).
- Βαΐου Ντ., Λαμπριανίδης, Λ., Χατζημηγάλης, Κ., Χρονάκη, Ζ. (1989-1991) **Διάχυτη εκβιομηχάνιση στο Πολεοδομικό Συγκρότημα και στην Ευρύτερη Περιοχή Θεσσαλονίκης**, Έκθεση Έρευνας (4 τόμοι), Θεσσαλονίκη: Οργανισμός Ρυθμιστικού.
- Barrere-Baurisson, M.A. et al (1984) **Le sexe du travail. Structures familiales et systeme productif**, Grenoble: Presses Universitaires.
- Bowlby, S. (1988) "From corner shop to hypermarket: Women and food retailing", στο J. Little, L. Peake, P. Richardson (eds) **Women in Cities. Gender and the urban environment**, London: Macmillan Education.
- Friend, A., Metcalf, A. (1981) **Slump city. The politics of mass unemployment**, London: Pluto.
- Harvey, D. (1985) **Consciousness and the urban experience**, Oxford: Basil Blackwell.
- Κραβαρίτου, Γ. (1989) «Οι γυναίκες στη μεταμοντέρνα κοινωνία: φτωχότερες ή πλουσιότερες;», **Σύγχρονα Θέματα**, τ. 40, Δεκ. (σελ. 25-30).
- Lefebvre, H. (1976) **The survival of capitalism**, London: Alison and Busby.
- McIntosh, M. (1978) "The state and the oppression of women", στο A. Kuhn, A.M. Wolpe (eds) **Feminism and materialism**, London: Routledge and Kegan Paul.
- Redclift, N., Mingione, E. (eds) (1985) **Beyond Employment**, Oxford: Basil Blackwell.
- Vaiou, D. (1990) **Gender Relations in Urban Development. An alternative framework of analysis in Athens, Greece**, unpublished Ph.D. dissertation, University of London.
- WGSG (Women and Geography Study Group) (1984) **Geography and Gender**, London: Hutchinson in association with the Explorations in Feminism Collective.